

Dördüncü sene

On dördüncü sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Şubat — 1930

Istanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1930

Tevhit Kelimesinin Tarihi Safhaları

Zaman ve mekân mefhumunun tesiri altında bulunan herşey zaman ve mekânın tebeddülü ile inkilaba uğrar. Geçen ân gelenler üzerinde bir iz bırakarak geçer bu izler âlemin tarihini çizer .

Dünya ve dünyada gördüğümüz canlı cansız herşeyi ve herşeyin gözle göremediğimiz zerrelere bile bir anda madum bir anda mevcut olarak değişir .

Eskilerin yerine yeniler kaim olur ki buna "Teceddüdü Emsal," derler. Kurankerim bunu şu' suretle ifade ediyor. (افئنا بالخلق الاول بل هم في ايس بن حلق جديد)

Yeniden gelen herşey göya bir lisandır ki geçenlerin efsanelerini kulaklarımıza fısıldar .

Hayatın cereyanı ile birer maziye sahip olan fertlerin içtimandan Milletler, Devletler onların maruz kaldıkları inkilaplardan de tarihler hasil olur .

Bu itibarla fertler ve milletler gibi tabiat âleminden doğan herşeyin birer mazisi olduğu cihetle her kelime belki her harfin bir tarihi vardır. Bazen işittiğimiz tek bir kelimededen gözümüzün önünde büyük bir mazi canlanır. İşte mevzuun yüksekliğine ve vüsatına binaen mücmel ve hülâsa olarak bahsetmek istediğimiz (Tevhit) kelimesinin de İslâm âleminde şayanı dikkat bir tarihi vardır. Tevhit kelimesinin Türkçesi: "Birlemek," dir. İslâmlığın başlangıcında Allahı birlemek onun şeriki naziri olmadığını tasdik etmek manasına olan bu kelime İslâmiyetin tevessüti ile İslâmlığı kabul eden muhtelif milletlerin elinde ve değişen zamanların önünde tedricen başka başka manalar ifade etmeğe başladı. Garibi budur ki evvel gelenler gibi sonra gelenler de bu kelimeyi tevhidi bâri manasına kabul ettikleri halde bu husustaki düşünüş tarzları o kadar tehalüf etti ki kesrete vahdet diyenler oldu. İslâmın ilkinde (Tevhit) denilince hatıra (لااله الاالله) gelirdi. Yoktur tapacak çalaptır ancak: Kuranda ... (قل يا اهل الكتاب تعالوا الى كلمة سواء بيننا وبينكم الخ ...) Ya Muâmmet ehli kitab söyle ki ey ehli kitab sizin ve bizim aramızda müsavi olarak kabul ettiğimiz bir kelimeye geliniz). âyetindeki kelime ke

limei tevhitir. Tevhit kelimesi Resulü Ekrem zamanında kullanılıyor. (لااله الا الله) ha kelimeyi ihlâs vesaire denildiği gibi (Kelimeyi Tevhit) te deniyordu. (224 Hicrî 806 Milâdi) vaktile Taberistanın merkezi olup elyevm İranın Şimal tarafında Mazonderan hıttasında vaki (Amül) şehrinde doğup (310 Hierî 892) Miladî de Bağdatta vefat eden İmam Ebu Cafer Muhammet bin. Cerirütaberi (Camitülbeyan) adlı tefsirinde [واذ قال ابراهيم لآبيه] [وقومه اى براء مما تمبدون الا الذى فطرنى فانه سبيد بن وجعها كلمة باقية فى عقبه لعالم يرجعون] Q. zamanki İbrahim babası Azere ve kavmine, ben sizin taptığınız putlara tapmaktan beriyim, ancak beni yaradan Allaha taparım. Zira o bana doğru yolu gösterir dedi. Allahda ibrahimin bu kelimesini Kâfirler belki küfür ve delaletlerinden dönerler diye İbrahimin evlat ve akabında bâki kıldı. (Zehrf) âyetindeki kelimeyi bâkiyenin kelimeyi tevhit olduğunu sahabenin ileri gelenlerinden (Katade) (vefatı 23 Hicrî 605 Milâdi) den snedat ile rivayet ediyor. Katade diyorki (وجعها كلمة باقية فى عقبه قال شهادة ان لا اله الا الله والتوحيد لم يزل فى ذريته) kelimeyi bâkiye (لااله الا الله) şehadetidir. İbrahimini zürriyetinden tevhit eden zail olmaz. Keza başka bir senetle yine Katadeden rivayet olunuyor (قال كلمة باقية التوحيد والاحلاص ولا يزال فى ذريته من يوحده وبعده) kelimeyi tevhit ve ihlastır. İbrahimin zürriyetinden hakkı tevhit eden Allaha tapan eksik olmaz. İşte bundan anlıyoruzki tevhit tabiri Resulü Ekrem zamanında vardır. Sadrı islâma tevhit ancak Allahı birlemek mücmelen Allahın birliğine şehadet etmek manasına geliyordu. Sahabeden sonra yani birinci asır hicrî nihayetlerine doğru ilmi usul yahut ilmi tevhit zuhura geldi. Din ilmi ikiye ayrıldı, ibadete müteallik ahkâmdan bahseden ilme ilmi furu itikattan bahseden ilme ilmi usul denildi. Bu ilmin zuhuruna sebep tevhidî bâri hususunda bir takım itikatların ve bidatların meydana gelmesinden ileri geliyordu. Selef Allahın Semi, Basir, Kadir, Hay olduğunu biliyorlar. Sıfatı zatiye ile sıfatı fiiliye tefrik etmeksizin kabul ediyorlar isede imali fikir etmiyorlar. Resulü Ekremden aldıkları büyük bir sıtkı iman ile Allahı ve sıfatlarını tanıyorlar. (الرحمن على العرش استوى) rahman olan Allah kendi arşında müstevidir. Âyetini belki yüz defa okudukları halde keyfiyetini düşünmek hatırlarına bile gelmiyor. (بدالله فوق ايديهم) Allahın eli onların elleri üzerindedir, âyetini teville lüzum görmiyorlar, keyfiyetinden bahsi küfür ve delalet addediyorlardı. Bu esnada bir taraftan haricîlerin diğer taraftan şianın zuhur ile usulde de bidatlar çoğalmağa başladı. (Mabedülcehni) Ebu Mervan Gaylan ibni Mervanul dimişki) ve (esvari) gibi kimselerin bidatları etrafa yayılmağa başladı. Bir kısmı hayır ve şerrin Allahda bulunduğunu hayır ve şerri yaradan Hak ol-

diğunu inkâr bir kısmı da kulun iradesini nefi ederek her şey Allah-
dandır diyorlardı. Kaderi inkâr edenler Allahın zatına ilâveten kudret
ve irade vesaire gibi sıfatlar ispat etmek Allaha şerik isnad etmekteir
diyorlar. Herşeyi kadere Atfedenenler ise kulun iradesini kabul etmek
Allaha aciz isnad etmekteir diyorlardı. Selefin mesleğini neşr ve tamim
maksadite yüzlerce talebeyi tedris ve teslik ile meşğul olan (Ebu Sait
Hasan ibini Caferülbaşri : vefatı 110 hicrî 792 milâdı) ve şakirtlerin-
den bir kısmı allah, ilim, kudret, irade, kelâm gibi sıfatlarla muttasıf
olup sıfat zatın aynide değildir, gayri de değildir. Hayır ve şer Allah-
dandır, fiilin hâliki Allah kâsibi kuldur, diyorlar tevhidi bu suretle tav-
zih ediyorlardı [1]. Hasan Basrinin halkai tedrisinde bulunan Vasil
bin Ata (doğduğu 80 hicrî 662 milâdi) (vefatı 131 hicrî 712 milâdi)
haricilerin mürtecip kebirenin küfürüne kail olmalarına karşı selef
mesleğinde kalanların kâfir değildir. Allah dilerse affeder dimelerine
mütekabil büyük günahlar işleyenler ne kâfirdir ne mümindir küfürle
iman arasında bir menziledir diyerek üstadı Hasan Basriye muhalefet-
le itizal ederek usulde mabedülcehni ve Gayalanü Dimişki emuvafakat-
le Allahdan sıfatı nefi etti .

(1) Şehristani (Milel ve dahil) inde

[روایت رسالة نسبت الى الحسن البصرى كتبها الى عبدالملك بن مروان وقد -أنه عن القول بالقدر والجبر فأجاب بما يوافق
مذهب القدرية واستدل فيها بآيات من الكتاب ودلائل من العقل ولعلها لو اصل بن عطا فأكان الحسن ممن يخالف السلف
في أن لقدر خيرة وشره من الله تعالى .

Hasan Basriye nispet edilen bir risaie gördümktü Abdülmelik ibini
Mervanın cebir ve kader hakkındaki sualine cevaben kaderiye mezhe-
bine muvafık olarak yazılmış kuran âyetleri ve akli delillerle istidlâl
edilmişti. Zannederimki bu risaie Mutezile Reisi olan Vasil ibini Ataya
aittir, zira Hasan Basri kadere mutekit olduğu gibi hayır ve şerrin Al-
lahdan olduğunda selef mesleğindedir, selefte muhalefet edemez diyor-
sada muhterem üstadım Müderris Şerefeûdin Beyinde dediği gibi Ab-
dülmelik ibini Mervan (24 Hicrî 606 milâdı) da doğmuş (62 hicrî 644
milâdi) da makamı hilâfete geçmiş (86 hicrî 668 miladı) vefat etmiştir.
Vasil ibini Ata ise (80 Hicrî 662 milâdi) de yani Abdülmelik bin Mer-
vanın vefatından on sekiz sene sonra doğmuştur, binaenaleyh risalenin
müellifi Vasil ibin Ata olmasına imkân yoktur. Aynı zamanda Fazılı Mu-
hterem Mösvö Masinyon cenaplarının ilim âlemine kıymettar bir yâdigâr
olarak neşrettikleri (mütunu şarkiye) mecmuasında şu ibareyi görüyoruz

[عن عيسى بن يونس قد كان ابن أبي العوجاء من تلامذة الحسن البصرى فأحرف عن التوحيد فقيل له
تركت مذهب صاحبك ودخلت فيما لا أصل له ولا حقيقة قال ان صاحبي كان مختلطاً طوراً بالقدر
وطوراً بالجبر فما اعلمه اعتقد مذهبا دام عليه]

Hasan Basri telmizlerinden ibni Ebilavca tevhitiyen inhiraf edince üs-

Sıfat zatın aynıdır. Hakkın zatın üzerine zait sıfatları vardır demek şirktir dedi. Vasılıbini Ata ve telmizleri olan amrûpni Ubeyt (vefatı 144 hicrî 726 miladî) ve zeydiye mezhebinin müessisi zeytîbin Ali (vefatı 125 hicrî 707 miladî) vesaireye göre tevhidin manası bu olup mutezile kendilerine ehli-adil ve ehli tevhit dediler. Sıfatı Bâri kabul eden selefiyeye sıfatiye mutezileze de mutille denildi. İkinci asırda Hasan Basri telmiz ve salıklarından Habib Acemî (vefatı 120 hicrî 702 miladî) Davudu Taî (vefatı 160 hicrî 742 milâdî) Marufu kerhi (vefatı 200 hicrî 782 miladi) Şekiki Belhi (vefatı 153 hicrî 735 miladi) Süfyani Sevri (vefatı 161 hicrî 743 miladi) gibi zevata göre tevhit vahdeti irade yani abdin iradesini hakkın iradesine terketmesi müridi hakikî Allah olup kulda hakikî irade tasavvur edilemeyeceği herşeyde müessiri mutlak Allah olup abdin hiç bir şeyde hakikî tesiri olmadığı idi. Bu zevat aynı zamanda Sofiyenin umdeleri olduklarından bu tevhit akidesi o zamanda Sofiyenin akidesi oldu. Bu ilme de ilmi tevhit sahibine ehli tevhit dediler.

Abbasi Halifelerinden Harunu Reşidin oğlu olup kardeşi (Emin) in vefatı ile (198 hicrî 780 miladî) de Hilâfet makamına geçen ve Fıkıh, Hadis hususile ulumu akliye ve Felsefede büyük bir vukuf sahibi olan (Memun) zamanında Felsefeye müteallik bir çok kitaplar Yunancadan Arapçaya tercume edilmişti. O zamanın bazı âlimleri bilhassa mutezile meşayih bu Felsefi kitapları okuyorlar. Ebu Hezil Mehmet bin Hezili-lâlâf (vefatı 262 hicrî 828 miladi) gibi esasen akli nakle tercih eden zevatın bu kitapların mefâdı tabiatlarına mülâyim gelmekle kendi fikirlerle teyit ve tezyin ettiler, Bunların ekseriyetle bahisleri kelâm sıfatı hâdis midir kadim midir meselesi olduğu aynı zamanda Yunancadan aldıkları Fennin adı Mantık (Logos) olup bunun müradifi kelâm olduğundan yeni zuhura gelen bu ilmin adı ilmi kelâm oldu. Bu ilmi bilenlere mütekellim denildi, İlmî tevhit tabiri Sofiye ilmüne munhasır gibi kaldı. Yunan Felsefesi asıllarına tabi olan yalnız mutezile olmayup üçüncü asrı hicride sıfatiyeden Aptullah bin Saidilkilâbi, klânsi aynı zamanda ekâbiri Sofiyeden Ebu Aptullah hars muhasib'i [1] (vefatı 243 hicrî 825 miladi) gibi cebriyeden Cehm bin Saffan ve eshabı. sıfatiyeden kerramiye reisi Mehmet bin kerram (255 hicrî 837 milâdî) bütün kerramiye havaric Sofiyeden bir kısmı hasımlarına mukabele için Yunanlılardan alınan Fel-

fadın Hasan basrinin mezhebini terkle bir takım aslı ve hakikatı olmayan şeylere girdin denilmesi üzerine üstadımın devamlı itikat ettiği bir şey olduğunu bilmeyorumki bazan cebri ve bazan kaderî olurdu) bu da teyit ediyorki risalenin müellifi Hasan Basri olup bazende kaderiye mezhebine temayül ederdi .

sefe ve ilmi kelâm kaideleriyle kendi akide ve düşüncelerini ikmal ettiler. Alelhusus cebri mutavassıt erbabından Ebülhasanileşari (vefatı 324 hicrî 906 miladi) fikir âleminde ve tevhit mesailinde büyük bir mevki işgal ediyor. En değerli telmizlerinden biri belki pirincisi olan büyük Feylesof Ebu bekir Mehmet bin Tayyibilbaklani (vefatı 403 hicrî 985 miladi) üstadının fikirlerinin yegâne müdafii idi. Diğer taraftan mutezilenin en büyüklerinden ve en yuksek âlimlerinden Ebu Ali Mehmet ibini Abdülvehhabülcebaî (vefatı 303 hicrî 885 milâdi) vesairenin tevhit hususundaki düşünceleri ayrı ayrı idi. Gulâtı şiadadan İsmailiye yani batniye ise hülule itikat ediyorlar. Allahın eşyaya hülul ettiğini söylüyorlar. Batniyenin en ileri gelenlerinden Hasan Sabbah Allahın kendisine hülul ettiğini iddia ediyordu. Bu asırda dahi her meslek erbabı kendi akidesine tevhit diyordu. Üçüncü asır bidayetinde Zünnunu Mısri (vefatı 245 hicrî 827 milâdi) Seriusakati (vefatı 251 hicrî 833 milâdi) Beşri hafi (vefatı 227 hicrî 809 milâdi) gibi selef silkine salık olan sofular olduğu gibi kelâmıla tasavvufu mezceden hars muhasibi gibi sofilardi vardır . Sehil bin Aptullahiltesteri (vefatı 283 hicrî 865 milâdi) Ebulkasım Cüneyd (vefatı 297 hicrî 879 milâdi) Ebu Sait Ahmet bin Yahyelharraz (vefatı 277 hicrî 859 milâdi) gibi sofilere nazaran tevhit hakkın iradesinde abdin fani olması idi. Cüneyt (التوحيد اسقاط الاضافات) tevhit iskati izafattır. Yani kulda irade kudret gibi sıfatların sakit olup hakkın irade ve kudretine tâbi olmasıdır diyor.

Keza (التوحيد معنى تضمحل فيه الرسوم) tavhit bir manadır ki onda bütün rüsüm muzman hal olur diyor. pek kavi bir müslüman ve büyük bir zahit olduğu halde ihtimal ecdadından ğayri şuri tevarüs ettiği fikri felsefî yahut aşkınu bipayan ve ğayri kabili sükûn cezbelerinin tesiri altında kalarak (ليس في جيبى سوى الله) cübbemin içinde Allahdan başka bir şey yoktur. ve (سبحانى ما اعظم شانى) kendimi tesbih ve takdis ederim, benim şanı ne azim oldu, ve (اقتلوني يا فتى ان في قتلى حياى) ev benim sevgili ve halis arkadaşlarım beni öldürünüz, zira benim hayatım katlimdedir. diyen ve vahdeti şuhudun câzibesine kapılan Bayezit[1] (Ebu Ye zit) Bestami (vefatı 261 hicrî 843 milâdi) nazarında tevhit vücudu hakikiye abdin müstehlek müşahede etmek yani kul kendi vücudunda hakkın vücudunu müşahede etmek idi. Vahdeti irade ile vahdeti şuhudun çarpıştığı bu sırada Şiraza yedi fersahlık bir mesafede kâin Beyzade doğup Ehyaz Eyaletinin meşhur Şehirlerinden Tusterde neşet eden Ebu Aptullah Hüseyin bin Mansurülhallâç (vefatı 309 hicrî 831 milâdi) namında cezbeli bir zat zuhur etti. Mansur evvelâ Bağdeda giderek Cüneyt ve Amrübni Osmanilmekki (vefatı 291 hicrî 873 milâdi) ile sohbet ederek

(1) Bayezidin ismi Tayfur babası İsa onun babası Serviyana namında bir Mecusi idi.

her ikisinin iltifatlarına mazhar olduğu halde defatla Hindistan ve Maverailnehre seyahitle avdetinde lisanından znhirişeriate ve selefi sofiyenin sözlerine muğayir sözler sadir olması üzerine Cüneyt ve amr ibini Osman ulmekkimin teveccühünü ğaybetmiş ve hatta kıyafeti Sofiveden tecrit edildiği halde iddiasından dönmemiş (واما الحق) demekten çekinmemişti. Mansura nazaran tevhit (اما الحق) dı. O hakkı kendinde görüyor kendini tevhit ediyordu. O zamanın ülema ve meşayih Mansur hakkında ihtilaf ediyorlardı. Cüneyt ve emsali Mansuru tekfir ederken Ebu Aptullah Mehmet bin Hafif (391 hicri 973 milâdi) şeyh Şibli (334 hicri 916milâdi) Ebu Aptullah Ahmet bin Ata Elruzbari (369 hicri 951 milâdi) İbrahim ibne Mehmet Elnasır âbadi (366 hicri 948 milâdi) gibi sofiler ve fukahayi şafiiyeden kadı Ebulabbas Ahmet bin Süreyh (307 hicri 889 milâdi) gibi ülemeden bazı zevat medh ediyorlardı. Ülema ve Meşayihden bir kısmı Mansurun elini uzatıp ğaipten üzerinde (لااله الا الله محمد رسول الله) yazılı kendisinin derahimi kudret dedeği paralar çıkardığını kışda yaz yazda kış mevalri ihzar ettiğini bunun bir hokkabazlıktan ibaret olduğunu söyleyorlar. Hatta Mutezile Meşayihinin ileri gelenlerden Ebu Ali Mehmet bin Aptülvehhap Elcebbai (303 hicri 885 milâdi) ye Mansurun hokkabazlığı; nakledilince bu adamı kendi evinden başka bir yere davet ediniz bakalım yine böyle derahimi kudret ihzar edebilecek mi Eminim ki bir habbe bile çıkaramıyacaktır, dediğini Mansur işidince Ehvazı terkederek kaçdığını Zehbi rivayet ediyor. Aleyhinde bulunanların bu isnadatına mukabil Mansur Vezir Ebu Hâmidin ilhahı ve kadı Ebu Amrin fetvasında 309 tarihinde asılırken dar ağacının dibinde bulunan Meşayih Sofiyenin ileri gelenlerinden Şeyh Şibli kendisine tasavvuf nedir deyince en aşağı basamağı şu gürdüğüm dar ağaçtır cevabını vermesi üzerine Şiblinin yüksek sesle Allah diye bir sayha ettiğini rivayet ediyorlar.

Mansur her ne olursa olsun herhalde büyük bir mütefekkindi onun da kendine mahsus bir Felsefesi vardır. Evvelce söylediğimiz veçhile Mansura göre tevhit vahdeti şuhut idi O kendisinde hakkı müşahede ediyor kendinde gördüğünü hakikî karşısında kendini kendinde tevhit ediyordu.

İmamülharemeyn Ebülmeali Apdülmelik bin Aptullah Elcüveyni (velâdeti 410 hicri 992 milâdi vefatı 478 hicri 1060 milâdi) kitabilşamilde Cennabi, İbnilmokaffa ve Mansur üçü de söz birliği ile Devleti İslâmiyenin kalbine darbe vurmağa çalışmış duatı bätniyedendirler. Cennabi Ahsa ve etrafında, İbnilmokafa Türk bilâdı etrafında Mansur ise Bağdat civarında ifsat ile meşğul olmuştur diyor isede (301 hicri) tarihinde vefat eden Ebu Sait Hasan bin Behrâm Kirmitti ile Mansur

hem asır isede 199 da vefat eden İbni Mokafale tarihen aralarında bir münasebet yoktur. Üstadı İmamülharemeynin Mansur hakkındaki bu iddiasına rağmen Gazali Müşkâtülenvarında Mansurun lehinde söyleyor. Mansurun olan bazı sözleri kendisinden galebei aşk ve cezbe ile şâdir olmuştur diyor. Müteahhirini Sofiye Mansur lehindedirler Celâleddini Rumî (چون قلم در دست غدارى بود : لاجرم منصور بردارى بود) kalem gaddarın elinde olursa şüphesiz Mansur dara asılır. Dördüncü hicrî asırda yeni Mansurun zuhurundan sonra Sofiye indinde tevhit herşeyin hakkın bakasında fani görünmesi idi. Şeyh Yusuf bin Elhüseynin (vefatı 304 hicrî 786 milâdi) (التوحيد اسقاط الآيات لا تقول لى ولى ولى والى) Tevhit nefsi mütekellim vahde zamirlerinin iskatıdır, yani benliği terketmektir Ebu Muhammet Ruyem bin Ahmet (303 hicrî 787 milâdi) (التوحيد محو آثار البشريه وتجرد الألوهيه) tevhit kuldaki beşeriyet âsarının mahvı üluhiyetin zatında tecerrüdüdür diyorlar. Sofiyeden bir kısmı hakkın zatından başka bir şey kabul etmiyorlar bu hususta nefi sıfat eden Muztezileye benziyorlardı. Ebu Ali bin elkâtip (340 hicrî 922 milâdi) (Mutezile والصوفيه زهوا من حيث العلم فاصابوا المعتزله زهوا الله من حيث العقل فأخطوا) Allahı akıllarile tenzih ediyorlar hata ediyorlar Sofiye Allahı ilimlerle tenzih ediyorlar isabet ediyorlar) diyor. Malum olduğu üzere Mutezilenin Allah-tan sıfatı nefi etmeleri Allahın zatından başka Allaha sıfat isnad etmek hakkının besadetini nafi olduğu içindi bu sebeple] Allahı zatından başka sıfatlardan tenzih ediyorlardı, işte dördüncü asırda gelen Sofilerden bir kısmının sıfatı zatta müstehlek gördükleri Mutezilerin nefi sıfat etmelerine benziyordu, şu kadar var ki Sofiler bu akidelerini akla değil kşfe isnat ettirdiklerini iddia ediyorlardı. Tevhit hususunda Sofiyenin efkârı islâmda zuhura gelen Mutezile, Cebriye, Rafıza vesairenin ihtilâflarile müsavi bir surette tehalûf ediyordu. Hepsi müddelârinin keşf ile olduğu söyledikleri halde cümlesiein keşfi meşrep ve mezhepleri gibi ayrı ayrı idi. Selefin mesleğine sâlik olanlar olduğu gibi bu asırdaki Felsefe cereyanlarına kapılanlar da mevcut idi. Beşinci hicrî asırda Hüccetüislâm unvanı ile benam olan Zeynettin Ebu Hâmit Mehmet ibni Mehmet bin Mehmet bin Ahmet Eltosî Elgazali (velâdeti 450 hicrî 1032 milâdi vefatı 505 hicrî 1097 milâdi) ve biraderi Ebülfütuh Mecdettin Ahmedilgazali (vefatı 520 hicrî 1102 milâdi) ve Ebulkasım Aptülkerim bin Havazin Elkuşeyri (vefatı 465 hicrî 1047 milâdi) ve Şeyhülislâm Aptullahilensari (velâdeti 395 hicrî 977 milâdi vefatı 481 hicrî 1063 milâdi) Ebu Ali Hasan bin Mehmedüldekak (vefatı 405 hicrî 987 milâdi) gibi meşayih Sofiye zuhr etmiştir ki bunlardan Gazaliye göre tevhidin dört mertebesi vardır. İhya ulumiddin namın-

daki büyük eserinde Kitabültevhitte diyor ki tevhidin dört mertebesi vardır (ب لب الب قشر قشر القشر) birincisi (شمر القشر) olan tevhit insanın kalbi gafil olarak yalnız lisanla (لا اله الا الله) demektir. Munafıkların imanı gibi ikincisi kalp ile tasdik dil ile ikrar umum müslümanların tasdiki gibi üçüncüsü hakkın verdiği nur vasitasile keşif tarikile Allahtan başka tapacak kimse olmadığını keşfen bilmektir ki bu mukarribinin makamıdır. Bu tevhit bir çok şeyleri görmekle beraber bu şeylerin hepsinin vahidi kahhar olan Allahtan sâdır olduğunu müşahede etmektir. Dördüncüsü vücudun ancak bir olduğunu ondan başka bir vücut olmadığını görmektir. Bu sıddıkyn denilen zevatın makamı ve müşahedesidir ki Sofiye buna (وافى الوحيد) yani tevhitte fani olmak derler. Zira bu tevhit erbabı vücudu vahitten başka bir şey görmedikleri gibi kendi nefislerini de görmez. Zira tevhitte müstağrak ve kendi nefsinde fani olmuşlardır. Yani kendi nefsinin görmekten fani olmuştur, kendisini ve halkı görmez ancak hakkı görür (birinci mertebede olan mücerret lisanla Allahı tevhit ettiği için kılıçtan kurtulur. İkincisi muvahhit ve kalben mutekit olduğundan azabı ahretten kurtulur üçüncüsü her ne kadar itikatta avamı müslimin ile müsavi isede hakikat kendisine münkeşif olduğundan faili hakiki bir olduğunu bütün efal ve eşyanın ancak ondan sâdır olduğunu keşifle müşahede ve müşahedesile münşerih olur. Dördüncüsü şuhudundan vahitten başka bir şey olmayan muvahhittir ki kül ve kesreti bir olarak görür işte tevhitte gayei kusva budur. Biraderi Mehmet Gazalinin Ehyailulumunu ihtisar eden Ahmet Gazali de böyle söyleyor ve Kuşeri diyor ki tevhit üç metebededir birincisi hakkın halk için kedisini tevhit etmesidir ki hakkın kendi vahtaniyetini birliğini yine kendisinin bilmesi ikincisi hakkın halkın kendisini tevhit ettiğini ve kendi vahdaniyetini bildiğini bilmesidir üçüncüsü halkın hakkı tevhididir ki abdin Allahın bir olduğunu ve şeriki naziri olmadığını bilmesidir.

Şeyhülislâm Aptullah Elensari Menazilülsairinde diyor ki tevhit Allahın hâdis olan şeylerden tenzihidir. Tevhidin sahih bir surette tavzihi hususunda ülemanın söyledikleri sözler ve muhakkiklerin ve sairenin her hal ve makamda bu yoldaki işaretleri مصحوب الملل در Yani yanlışlıktan hali değildir. Tevhidin üç vechi olup birincisi avamı nâsın tevhididir ki bu tevhit masnun saniin birliğine delalet etmesi gibi istidlaller ve nazar fikri ve birahini aklı gibi şevahitle sahih olur. (لو كان فيما الهة الا الله لفسدنا) âyetinde olduğu gibi eğer iki Allah olsaydı birinin istediğini diğeri istemeyecek ve fesat olacaktı. Madamki yoktur şu halde Allahtan başka İlah yoktur. İşte bu bir istidlaldır ki avamı

nasın tevhibi bununla sahih olur . İkincisi havvasın tevhibidir ki hakikat erbabından mntavassıt olanlara mahsus ve mekşuf olan hakikatlar vasıtasile sabit olur . Bunlar mükâşefe ve mua'ıene ve ittisal tarikile bu tevhibe vasil olurlar .

Üçüncüsü hasülhas olanlara mahsus olan tevhibittir ki kademle kâim olan tevhibittir , yani kadimin hâdiste zuhuru hâdisin fenasile kadimin hâdiste bakasıdır . Bu tevhit hakkın kendisi kendi için tevhibi otup (شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولوالم الح) Allah Melâike ve ilmim sahipleri şahit oluyor ki başa ilah yoktur ,) âyetile işaret buyurulmuştur , burada tevhit , vahit , muvahhit birdir . Üç mertebeye tefrik edilen tevhibin birincisi yani avamın tevhibi Allahtan başka ilah ve şeriki nazari yoktur . birdir . Kimsede doğmamıştır kimseyi doğurmamıştır olduğuna şehadet etmektir ki bu tevhit tevhibi zahiridir ki celi ve zahir olan şirki nefi eder . İşte kâbe ve kible zahiri şirki kaldırmak esnama tapmağı terk edip bir Allaha tapmak maksadile nasp olunmuştur . İkinci mertebesi şirki hafi yani gizli şirketleri nefi etmek içindir ki mukarrebini makamıdır . Üçüncüsü beyan olundegu üzre hakkın kendini kendinde kendisi için tevhibidir .

اذكل من وحده جاحد
عبارة ابطالها الواحد
وانعت من يتعته لاحد

ماوحدالواحد من واحد
توحيد من ينطق عن نعته
توحيد اياه توحيد

[1] Hiç bir kimse hakile vahidi tevhit etmedi , zira hakkı tevhit edenlerin cümlesi bildikleri halde bu tevhibtle tevhibi inkâr eylemişlerdir , hakkın ve sıfatı hakkı tevhibi hakkında söz söyleyen bu sözü arıtdır ki vahidi kahhar olan hak kendi besateti ile bu sözü iptal etmiştir . Tévhibi hakikî hakkın binefsihi kendini tevhit etmesidir , hakkı tavsif edenler bu vasıfla şirk etmişlerdir , Ğazali Aptullahülensarinin ibareleri başka isede ğayeleri birdir . Hücçetülislâm Ahmet Ğazali ve biraderi Ahmet Ğazalinin telmizi ve müridi olan Aynülkuzat Ebülfadail Aptullah Hemedani (vefatı 533 hicri 1115 milâdi) vahdeti şuhut erbabının ileri gelenlerindenir , Züptetülhakayik nomındaki eserinde diyor ki ای عزیز کاری که باغیر منسوب بینی بجزاز خدای تعالی آن مجازی میدان نه حقیقی راحدا دان آجگاه کفت قل بتوفکم ملک لموت مجازی میدان حقیقی آن باشد که الله بتوفی الانفس حين موتها راه نمودن مصطفی صلی الله علیه وسلم مجازی میدان وگراه کردن ابلیس مجازی میدان یضل من یشاء وهدی

[1] İmam Takiyeddin Mehmet bin Telyimiye (vefatı 729 hicri) minhacülsünne Abdullahülensarinin bu ibaresini nakil ile ret ve cerh ediyor , halbuki telmizi Şemseddin Mehmet bin Kayyim Elcevziye (vefatı 751 hicri) Şeyhülislam Abdullahüleusarinin menazilülsairini şerh etmiştir .

من يشاء حقيقة ميدان كيرم که خلق را اضلال ابليس ميکتد ابليس را بدین صفت که آقريد مکر
ey aziz Allahı Taalâdan başka birisinden bir iş görür işen mecazı bilhakikî bilme belki faili hakikî
Allhtır , ya Muhammet sen deki sizi ölüm meleği olan Ezrail öldürür
manasındaki âyeti mecazı bil hakikisi nefisler öldüğü vakıтта onları
öldüren Allatır, malindeki âyettir Muhammedin hidayeti iblisin idlalını
mecazı bil dilediğini dalalete sevkeden dilediğine hidayet veren Allah
olduğunu bir hakikat olarak bil tutalım ki halkı idlal eden şeytandır,
ya şeytana bu sıfatı halkı yollarından şaşkırtmak hassasını veren kim-
dir ; Musa Peyğamberin yarabbi bu senin fitnenden başka bir şey
değildir dimesi bu sebepledir) diyor .

Sofıye muarızı olmakla meşhur olan (İbni Teyimiye) nin bile
kemali hürmetle yadettiği zühüt ve tekva ve ilim ve faziletle maruf
(Ebu Muhammet Muhiddin Aptülkabrülgeylanı) (vefatı 568 hicrî 1143
miladi) nin ğunye namındaki meşhur eseri serapa zühdiyatla doludur,
bunda selefin mesleğine muhalif bir şey görülüyor isede kendisine
nispet edilen Farisi Divanda tesadüf olunan نيسٲ بيرون و درونم زرۀ خالی زدوست
(içim dışım zerre mikdarı bile dostan hali
değildir suretim manâ aynasıdır , man ise aynile odur) gibi beyitler
vahdeti vücütten başka bir şey değildir . Hars muhasibiyi tadel eden
Ahmet bin Hanbel mezhebinin şiddetli taraftarı olan Şeyh Aptülkadir
hazretlerine isnan olunan bu Divan eğer kendisinin ise o da Aynelkn-
zat ve emsalinin mesleğindedir , bu asırdaki tevhit vahdeti şuhudun
nihayeti vahdeti vücudun başlangıcıdır .

Altıncı asırda Endülüş âfakından doğan büyük bir âlim olup (550
hicrî 1132 milâdi) de Mersiye dünyaya gelen ve (638 hicrî 1220 mi-
ladi) Şamda vefat edan Şeyh Muhiddini Arabî ile beraber vahdeti
vücut nazariyesi meydan almağa başladı , bu asırda tevhidin manası
vahdeti vücut oldu ve bu ilmin erbabına ehli tevhit denildi . Vah-
deti vücudun sahabe zamanında asrı saadette mevcut ve malum
olduğunu söyleyenler iddiaları teyit için Ebu Hüreyreden mervi olan
(حفظت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وعائين قاما احدهما فبشة واما الاخر فلونبة لقطع في هذا البلوم)
Resulü Ekremden iki kap hıfzettim birisini herkese dağıttım lâkin
ikincisini de dağıtmış olsaydım boğazım kesilirdi) hadisi şerifini ileri
sürüyorlar ve ebu Hüreyrenin sakladığı şeyin vahdeti vücut ilmi ol-
duğunu söyleyorlar isede ebu Hüreyrenin sakladığı bu sırrın hilafte
ve sair bir meseleye de müteallik olması pek muhtemeldir . Binaena-
leyh peyğamber zamanında vahdeti vücut olduğuna bu hadisle istidlâl
doğru olamaz, keza bazıları İmam Zeynelâbidine isnat olunan ورب جوهری

الحـ çok cevheri ilim vardır ki eğer âşikâr etsem bana sen puta tapıyorsun denilirdi.

İmam Gazalinin de Ehyailulumde Zeynelâbidin Hazretlerinin olarak kabul ettiği bu şiirin Zeynelâbidine isnat olduğundan katan nazar cevheri ilimden maksat hilâfet meselesi gibi sırf şahsî bir şey olması çok mhtemeldir, bu meselenin tahkiki mevzuumuz haricindedir, bu bapta ibni teyimenin eserlerine bakmak kâfidir, netice olarak şunu diyebiliriz ki vahdeti vücut asrı evvelde var ise bile mekşuf değildi, Şeyh Muhiddini Arabinin zuhurile münkeşif olduğunda vahdeti vücut erbabının ileri gelenleri müttetikirler. Vahdeti vücut demek hakikatta vücut birdir eşya hakkın zuhurundan ibarettir demek olup Abid hakkın zuhuru Hak Abdin ptonudur. Şeyhin bütün âsarı vahdeti vücuttan bahistir. Malum olduğu üzere fütuhâtı mekyede bu nazariyeyi tavzih için (العبد رب فالرب عبد بآلت شعری من المكف) apt rab rap aptır bilse idim ki mükellef olan kimdir yani, madam ki rap aptır şu halde aptı namaz oruç gibi şeri ahkâm ile mükellef kılan kimdir diyor.

Şeyhten sonra gelenler ve muasırlarından bir kısmı artık vahdeti vücuttan bahseder oldular buna dair kitaplar telif edilmeğe başladı. Şeyh Ebu Taliq Fridettini Attarın (vefatı 627 hicri 1209 milâdi) bentnamesinden başka ekser asarında vahdeti vücut meselesini görüyoruz bisernamede (Ben Hüdayım 3 kibir ve kin ve Şehvetten farığım)

من خدایم من خدایم من خدا
عطار روح بود سنائی دو چشم او
فارغم از کبر و کین و زهوا
مازپی سنائی و عطار آمدم

Attar ruh Senai onun iki güzü idi. Biz Senai ve Attarın ardınca geldik diyen Celâleddini Rumi (vefata 672 hicri 1254 milâdi) nin mesnevisinde (مثنوی مادکان وحدتست هر که بینی غیر واحد آن بنست) bizim mesnevimiz vahdet dukkânıdır. Vahitten gayri ne görür isen puttur diyor isede mesnevide sarih ve bariz bir surette vahdeti vücut görülmiyor gerçe (ماعد مهیم هیستهای ما توجود مطلق فانی نما) (biz yoklarız ademiz bizim varlığımız sen vücudu mutlaksın ki fanileri göstericisin) gibi sözler var isede bunların tevili çok mümkündür. Hiç şüphe yok ki mesnevi talimi bir eser olduğu için onda vahdeti vücudu bariz bir şekilde göremeyiz.

نابنده زخود فانی مطلق نشود
توحید حلول نیست نابودن تست
توحید بیزد او محقق نشود
ورنه بکذاف باطلی خق نشود

(Kul temamilen kendisinden fani olmadıkça yani yok olmadıkça

onun için tevhit muhakkak olmaz tevhit hülul değil senin yok olma-
lığıdır. Yoksa kuru lafla batıl hak olmaz) rubaisinde Şeyh Ekber
hazretleri gibi tarif etmiyor.

من باتو چنام ای نکا رحتی کاندرا غلطم که من توأم یا تومی
نی من مم وئی تو توئی تی تومی هم من مم وهم تو نوی هم تومی

(Ey Türk güzeli ben seninle öyle müttahidim ki ben mi benim sen
mi ben sin galata duçar oldum bilemiyorum ne ben benim ne sen sen-
sin ne sen bensin aynı zamanda hem ben benim hem sen sensin hem
sen bensin) rubaisinde vahdeti vücud görülüyorsa da yine kapalı bir
surettedir bir kelime ile: yani galata düşüyorum demekle bütün fikir-
lerini gizlemiş oluyor. Şeyh Ekberin güzide telmizi ve üvey oğlu Ebu
Maali Şeyh Sadreddin İshak Konevi (vefatı 673 hicri 1255 milâdi) Şeyh-
hin bütün manasile varisidir. Şeyhin fususunu şerheden Sadrı Kone-
vinin bütün âsarı vahdeti vücudun hazinesi Şeyh Ekberin bütün eser-
lerinin anahtarıdır. Şeyh Ekberin fütihat ve fususunu anlamak için
Sadreddinin fatiha tefsirini vesair telifatını okumak lazımdır. Ondan
sonra Sadreddinin telmizi ve fusus şarihi Müeyyededdin Cenedi (ve-
fatı 700 hicri 1282 milâdi) aynı fikrin müdafileridir. İkinci hicri asır-
danberi sefel mesleğinde ısrar edenler olduğu gibi Şeyhin zuhurundan
son zamanlara kadar da tevhit tazammun ettiği bütün bu manalara
rağmen sefel mesleğinde kalanlar olmuştur hülâsa tevhit birinci asır-
da (.. لا اله الا الله) ikinci asırda muhtelif fırakı islâmiyeye göre zat, zat
maalsifat, vahdeti irade üçüncü ve dördüncü asırda vahdeti şuhut
beşinci asırda vahdeti vücuda doğru bir hareket altıncı asırda vahdeti
vücud manalarında kullanılmıştır.

Farisî Kursü Muallimi

Bâki